

BUHÂRÎ'NİN et-TÂRÎHU'L-KEBÎR'İNE YÖNELİK TENKİTLER

Yusuf Ziya KESKİN*

THE CRITICISMS LEVELED AGAINST AL-BUKHARI'S AL-TARIKH

Al-Tarikh al-Kabir is the most voluminous work of al-Bukhari. In this work, he gives information about the transmitters of hadith until his lifetime. There are some criticisms leveled against this work done by leading scholars like Abu Zur'a al-Razi, Abu Hatim al-Razi and Khatib al-Baghdadi, to name only four of them. These criticisms focused on the mistakes in determining the names of the transmitters, of their fathers and teachers. Yes, they are right in some of their criticisms; however it is to be noted that these mistakes are resulted from different manuscripts of this work. As it is well known, al-Bukhari began compiling al-Tarikh in the early period of his life. Therefore, it is not surprising to find some differences between earlier copies of it and the later ones. One of the indications of this difference is that out of 771 mistakes, which are allegedly reported in the manuscripts of Al-Bayan by Ibn Abi Hatim, we found that 300 of them in approximate as true / corrected in the edited copy. That is to say that we may consider the most of what al-Bukhari says about other transmitters, who are not rejected by other leading scholars after all, as reliable.

Hadis Tarihi'nin önemli simalarından biri olan Buhârî (. 256/870), hadis konusundaki derin bilgisi yanında râvî bilgisi yönünden de temayüz etmiş bir şahsiyettir. O, hadis senedlerinde geçen, kendi zamanına kadar yaşamış râvîlerle ilgili *et-Târîh* adını verdiği  eser meydana getirmiştir. Bunlar *et-Târîhu'l-kebir* ile onun muhtasarları niteliğinde olan *et-Târîhu'l-evsat* ve *et-Târîhu's-sağîr*'dir. Buhârî'nin ricâl ile ilgili başka eserleri de mevcuttur.¹

* Doç. Dr.Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yzkeskin@hotmail.com

¹ Bkz. M. Mustafa el-A'zamî, "Buhârî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992, VI, 371.

et-Târîhu'l-kebîr, Buhârî'nin ricâl konusunda kaleme almış olduğu en hacimli kitabıdır. 13.790² râvî hakkında bilgi veren eser, ilk olarak 1361 yılında Haydarâbâd'da dört cilt olarak; daha sonra Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî'nin tahkikiyle Dimeşk'te 1407/1986 yılında (*Kitâbu'l-Künâ* dahil) 8 cilt olarak yayınlanmıştır.³

et-Târîhu'l-kebîr, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inden sonra en önemli eseridir. Ebu'l-Abbâs b. Saîd (ö. ?), "Bir kimse 30.000 hadis yazsa bile, Buhârî'nin *Kitâbu't-Târîh*'inden müstağni kalmaz."⁴ diyerek eserin hadis tarihindeki yerine işaret etmiştir. Buhârî, kitabını 18 yaşında iken telif etmeye başlamış⁵ ve ömrünün sonlarına doğru ikmal etmiştir.⁶

Buhârî, her kitabını üç defa yazdığını belirtir.⁷ Nakledildiğine göre *et-Târîh*'i de üç defa yazmıştır.⁸ Bu konuda *et-Târîh*'in muhakkiki Muallimî şöyle der: "Buhârî, isimleri önce tertipsiz kaydetmiş, sonra tertip etmiş, ardından da baba isimlerini dikkate alarak harflere göre sıralamıştır."⁹ Buhârî her bir aşamada bazı eklemeler ve çıkarmalarda bulunarak kitabını tamamlamıştır.

13.000 Kûsûr râvî hakkında bilgi veren bir eserde bazı hataların olması kaçınılmazdır. Bu sebeple hem kendi devrinde, hem de kendinden sonraki dönemlerde kitabına yönelik eleştiriler yapılmıştır. Tenkitler ağırlıklı olarak Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) ve Hatîb-i Bağdâdî'den (ö. 463/1071) gelmiştir. Bu âlimlerin yanı sıra Ebû Alî Sâlih b. Muhammed (ö. 293/906), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Dârekutnî (ö. 385/995) ve Zehebî (ö. 748/1347) de *et-Târîh*'e yönelik bazı eleştirilerde bulunmuşlardır.

Buhârî 250/864 yılında Rey'e geldiğinde, Ebû Zür'a er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî ondan hadis dinlemiş; ancak Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî (ö. 258/872), Buhârî'nin, Kur'ân'ı telâffuz etmenin mahlûk olduğunu söylediğine dair mektup yazınca, Ebû Zür'a ile Ebû Hâtim onun hadislerini terk etmişlerdir.¹⁰ Buna göre her iki âlimin Buhârî'ye yönelik tenkitlerini bu perspektiften değerlendirmek mümkündür.

Ebû Zür'a er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî'nin *et-Târîh*'e yönelik tenkitleri, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *Beyânu hata'il-Buhârî fi Târîhihi* adlı eserinin konusudur. Bu eser, Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî'nin tahkiki ile Haydarâbâd'da 1380/1961

² Ali Yardım, *Kitâbu'l-Künâ*'nın sonunda yer alan 8 kadının künyesini sayıya katmadığı için bu rakamı 13.782 olarak vermektedir. Bkz: Ali Yardım, "Buhârî ve *et-Târîhu'l-kebîr*", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi V, İzmir 1989, s. 185.

³ *et-Târîhu'l-kebîr* hakkında geniş bilgi için bkz: Ali Yardım, "Buhârî ve *et-Târîhu'l-kebîr*", s. 181-193.

⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Mûdih evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*, (Thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî), I-II, Haydarâbâd 1378/1959, I, 9.

⁵ Bkz. Muallimî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'e yazdığı mukaddime, I, 6; İsmail Hakkı İzmirli, *Hadis Târîhi*, (Tenkitli Neşir: İbrahim Hatiboğlu), İstanbul 2002, s. 259, dipnot 671.

⁶ Ali Yardım, 252 yılında vefat eden bir râvînin kitapta tanıtılmış olmasından hareketle Buhârî'nin *et-Târîh*'ini 252/866 yılında tamamlamış olmasının muhtemel olduğunu belirtir. Bkz. Ali Yardım, "Buhârî ve *et-Târîhu'l-kebîr*", s. 184.

⁷ Bkz. Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Hacer el-'Askânî (ö. 852/1448), *Hedyu's-sârî mukaddimetu Fethi'l-Bârî*, Beyrut, ts., s. 487.

⁸ Bkz. Muallimî'nin *et-Târîh*'e yazdığı mukaddime, I, 6. Yani *et-Târîh*'i önce tertipsiz olarak telif etmiş, ardından isimleri belli bir düzen içerisinde sıralamış, sonra da eksiklikleri tamamlayarak kitabını meydana getirmiştir.

⁹ Muallimî, *Mûdih*'e yazdığı mukaddime, s. 10.

¹⁰ Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dîl*, (Thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî), I-IX, Haydarâbâd 1371-73/1952-53, VII, 191. Ayrıca bkz. Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtim ve *el-Cerh ve't-ta'dîl*'indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/1, s. 25-26.

yılında yayınlanmıştır. Eserde, *et-Târîh*'te geçen 771 hataya işaret edilmiştir. Bunların çoğu Ebû Zür'a'nın, bir kısmı ise Ebû Hâtim'in tenkitlerinden oluşmaktadır.

İbn Ebî Hâtim *Beyân* adlı eserinde, 1-667 rakamlar arasında *isim-baba ismi* şeklinde olan râvîleri; 668-673 rakamlar arasında *İbn* ile başlayan râvîleri; 674-700 rakamlar arasında mülhak başlığıyla *isim-baba ismi* şeklinde olan râvîleri; 701-771 rakamlar arasında da künyeleriyle tanınan râvîleri alfabetik olarak sıralamıştır. 49/676, 90/677, 169/681, 290/728, 396/399, 492/695 ve 533/698 rakamlarda ise aynı râvîler tekrar olarak tanıtılmıştır.

Hatîb'in tenkitleri ise, *Mûdihu evhâmî'l-cem' ve't-tefrîk* adlı, bazı hadis âlimlerinin cem' ve tefrîk¹¹ türünden hatalarına değindiği kitabında mevcuttur. Bu eser de Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî'nin tahkiki ile iki cilt olarak Haydarâbâd'da 1378/1959 yılında yayınlanmıştır. Hatîb bu kitabında, *et-Târîh*'te geçen cem' ve tefrîk türü 74 hataya işaret etmiştir.

Şimdi kronolojik olarak, tespit ettiğimiz âlimlerin *et-Târîhu'l-kebir*'e yönelik tenkitlerini inceleyeceğiz.

A. EBÛ ZÜR'A ER-RÂZÎ'NİN TENKİTLERİ

Cerh ve Ta'dîl otoritelerinden biri olan Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), *et-Târîh*'i çeşitli açılardan tenkide tâbi tutmuştur. Onun tenkitleri, yukarıda ifade ettiğimiz gibi İbn Ebî Hâtim'in *Beyân* adlı eserinde yer almaktadır. İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a'nın tenkitlerini babası Ebû Hâtim kanalıyla elde etmiştir.¹²

Bu eserde belirtildiğine göre el-Fadl b. el-Abbâs es-Sâîğ (ö. 270/883), istinsah ettiği *et-Târîh* nüshasını Ebû Zür'a'ya getirmiş;¹³ o da nüshayı incelemek suretiyle tespit etmiş olduğu hataları kaydetmiştir.

el-Fadl b. el-Abbâs'ın *et-Târîh*'i asıl nüshasından mı, yoksa Buhârî'nin bir talebesinin nüshasından mı istinsah ettiği belli değildir. Ebû Zür'a'nın ileri sürdüğü pek çok hatanın, Buhârî'nin gözden geçirdiği son nüshadan istinsah edildiği tahmin edilen İbn Sehl (ö. ?) nüshasında bulunmaması, el-Fadl'ın *et-Târîh*'i asıl nüshadan değil de, Buhârî'nin talebelerinden birinin gözden geçirilmemiş nüshasından istinsah etmiş olduğunu düşündürmektedir.

Ebû Zür'a er-Râzî'nin Buhârî'ye yönelik tenkitleri, genellikle râvînin ismi, baba ismi, künyesi veya nisbesi, yahut râvînin hocasının ismi veya baba isminin yanlış kaydedilmesi noktasında yoğunlaşmaktadır. Şimdi bu ve benzeri tenkitleri başlıklar halinde inceleyeceğiz.

I. İSİMLERLE İLGİLİ HATALAR

Ebû Zür'a, 65' yerde Buhârî'nin (ö. 256/870), tanıttığı râvînin ismini yanlış kaydettiğini belirtir.¹⁴ Meselâ Ziyâd b. Husayn olması gereken râvîyi Zeyd b. Husayn ola-

¹¹ Cem', iki ayrı şahsın bir şahıs gibi, tefrîk ise bir şahsın iki ayrı şahıs gibi tanıtılmasıdır.

¹² Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), *Beyânu hatai'l-Buhârî fi Târîhihi*, (Thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî), Haydarâbâd 1380/1961, s. 2.

¹³ İbn Ebî Hâtim, *Beyân*, s. 2.

* Hatalarla ilgili sayılar, *Beyân* adlı eserden tarafımızca tespit edilen rakamlar olup, gözden kaçanlar olabileceği dikkate alındığında bu sayılarda küçük bazı değişiklikler meydana gelebilir.

¹⁴ Bkz. r. 15, 25, 27... (r.) kısaltması, İbn Ebî Hâtim'in *Beyân* ve Buhârî'nin *Târîh* adlı eserinde geçen râvîlerin tanıttığı rakamı ifade etmek üzere kullanılmıştır.

rak tanıtması gibi.¹⁵ Ebû Zür'a'nın hatalı olduğunu söylediği 65 râvîden beşi, matbu *et-Târîh* nüshasında yer almamaktadır.¹⁶ 11 yerde ileri sürülen hata ise, matbu nüshada doğru şekliyle geçmektedir.¹⁷ 4 yerde Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Buhârî'nin kaydettiği bilginin doğru olduğunu,¹⁸ bir yerde de hatanın kâtipten kaynaklandığını belirtir.¹⁹ Mezkûr yerlerden birinde Buhârî'nin tanıttığı râvî ile Ebû Zür'a'nın hatalı gördüğü râvî ayrı şahıslardır.²⁰ Nitekim Ebû Hâtim ve İbn Ebî Hâtim bu iki râvîyi ayrı şahıslar olarak kabul etmişlerdir.²¹ Başka bir yerde ise,²² râvînin isminde ihtilaf vardır.²³

Ebû Zür'a, 123 yerde Buhârî'nin, râvînin baba isminde hata ettiğini söyler.²⁴ Meselâ Muhammed b. Yezîd et-Tavîl olması gereken ismi, Muhammed b. Ebî Tavîl olarak kaydetmesi gibi.²⁵ Ebû Hâtim er-Râzî, mezkûr yerlerden birinde Buhârî'nin kaydettiği bilginin doğru olduğunu,²⁶ iki yerde de hatanın kâtipten kaynaklandığını belirtir.²⁷ Ebû Zür'a'nın işaret ettiği üç râvî ise matbu *et-Târîh* nüshasında yer almamıştır.²⁸ Mezkûr 123 yerden 59'unda hatalı olduğu ileri sürülen husus, matbu nüshada doğru şekliyle geçmektedir.²⁹ Yani Ebû Zür'a'nın doğru kabul ettiği şekliyle kayıtlıdır. Bu, Ebû Zür'a'nın kullandığı nüsha ile Buhârî'nin son şeklini verdiği nüsha arasında büyük farklılıklar olduğunu gösterir.

Ebû Zür'a, 33 yerde Buhârî'nin, râvînin dede ismini yanlış kaydettiğini belirtir.³⁰ Meselâ Ravh b. el-Hâris b. Haneş olması gereken ismi, Ravh b. el-Hâris b. el-Ahnes olarak kaydetmesi gibi.³¹ Ancak mezkûr 33 yerden 19'unda Ebû Zür'a'nın hatalı dediği bilgiler, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir.³²

Ebû Zür'a'ya göre Buhârî, 9 yerde râvînin ismi veya baba isminde harf hatası yapmıştır.³³ Meselâ Şümeyt olması gereken ismi Sümeyt olarak kaydetmesi gibi.³⁴ Ancak mezkûr 9 yerden ikisi, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir.³⁵ Bu arada isimlerle ilgili tahrif ve tashifin yanlış okuma veya yazmadan kaynaklandığı

¹⁵ Bkz. r. 158. Krş. Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (ö. 256/870), *et-Târîhu'l-kebir*, (Thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî), I-VIII, Dimeşk 1407/1986, III, 391 (r. 1303).

¹⁶ Bkz. r. 74, 301, 335, 336, 680.

¹⁷ Bkz. r. 126, 256, 448... Krş. Buhârî, *Târîh*, III, 187 (r. 635); V, 93 (r. 259); VII, 88 (r. 393).

¹⁸ Bkz. r. 384, 458, 494, 577.

¹⁹ Bkz. r. 610. Krş. Buhârî, *Târîh*, III, 336 (r. 1139); VIII, 186 (r. 2645).

²⁰ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Beyân*, s. 43 (r. 196).

²¹ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IV, 306, 309.

²² Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Beyân*, s. 129 (r. 603).

²³ İbnü'l-Esîr, râvînin ismini Buhârî gibi kaydetmiştir. Bkz. İzzuddîn Ebu'l-Hasen Alfî b. Ebu'l-Kerem İbnü'l-Esîr eş-Şeybânî *el-Cezerî* (ö. 630/1232), *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe*, I-V, Beyrut, ts., V, 37.

²⁴ Bkz. r. 11, 13, 23...

²⁵ Bkz. r. 11. Krş. Buhârî, *Târîh*, I, 123 (r. 362).

²⁶ Bkz. r. 32.

²⁷ Bkz. r. 404, 472. Krş. Buhârî, *Târîh*, VI, 478 (r. 3042); VII, 136 (r. 613).

²⁸ Bkz. r. 245, 635, 680.

²⁹ Bkz. r. 9, 349, 699... Krş. Buhârî, *Târîh*, I, 107 (r. 306); VI, 78 (r. 1766); VIII, 91 (r. 2301).

³⁰ Bkz. r. 53, 270, 646...

³¹ Bkz. r. 149. Krş. Buhârî, *Târîh*, III, 310 (r. 1053).

³² Bkz. r. 22, 222, 712... Krş. Buhârî, *Târîh*, I, 179 (r. 548); IV, 280 (r. 2808); VIII, 18 (r. 142 *Kitâbu'l-Künâ*).

³³ Bkz. r. 112, 115, 131...

³⁴ Bkz. r. 199. Krş. Buhârî, *Târîh*, IV, 204 (r. 2502).

³⁵ Bkz. r. 99, 290. Krş. Buhârî, *Târîh*, III, 9 (r. 31); V, 263 (r. 846).

söylenbilir. Çünkü isimler noktasız ve harekesiz yazıldığında bir kaç şekilde okunmaya elverişli olmaktadır.

İki yerde Ebû Zür'a, Buhârî'yi râvînin ismini yanlış harekelediği için tenkit etmiştir. Meselâ Burke'yi Bereke,³⁶ Cemî'i de Cüme' olarak harekelemesi gibi.³⁷ Ancak Muallimî, bazı âlimlerin de bu isimleri Buhârî gibi kaydettiklerini söyler.³⁸

11 yerde Ebû Zür'a, Buhârî'nin, râvînin ismiyle babasının ismini maktûb olarak verdiğini belirtir.³⁹ Meselâ Târik b. Ziyâd olması gereken ismi Ziyâd b. Târik olarak kaydetmesi gibi.⁴⁰ Ancak mezkûr yerlerden birinde⁴¹ râvînin ismi başka müellifler tarafından da Buhârî gibi kaydedilmiştir.⁴²

Ebû Zür'a, 59 yerde Buhârî'nin, râvînin hocasının ismi veya baba ismini yanlış kaydettiğini, yahut hocası olarak yanlış isim zikrettiğini ifade eder.⁴³ Meselâ Buhârî, İshâk b. Mansû'u tanıtırken onun 'Ukbe b. Hâlid'den rivayette bulunduğunu söylemiş; ancak Ebû Zür'a bu zâtın isminin 'Ukbe b. İshâk olduğunu bildirmiştir.⁴⁴ Mezkûr 59 yerden birinde Ebû Hâtim, râvî ile ilgili verdiği bilgide Buhârî'yi desteklemiş;⁴⁵ bir yerde râvînin baba isminin iki şekilde okunacağını, dolayısıyla Buhârî'nin kaydının hatalı olmadığını ifade etmiş;⁴⁶ başka bir yerde ise Ebû Hâtim, Buhârî'nin verdiği bilginin doğru olduğunu belirtmiştir.⁴⁷ Bu arada Ebû Zür'a'nın hatalı olduğunu söylediği 3 râvî, matbu *et-Târîh* nüshasında yer almamıştır.⁴⁸ 30 yerde ise Ebû Zür'a'nın hatalı dediği husus, matbu nüshada doğru şekliyle kaydedilmiştir.⁴⁹

Ebû Zür'a, 79 yerde Buhârî'nin, tanıttığı râvînin talebesinin ismi veya baba ismini yanlış kaydettiğini, yahut râvînin talebesi olarak yanlış isim zikrettiğini belirtir.⁵⁰ Meselâ Ali b. Hâlid'in, Saîd b. Ebî Hilâl olması gereken talebesinin ismini Saîd b. Ebî Eyyûb olarak kaydetmesi gibi.⁵¹ Ebû Hâtim, mezkûr 79 yerden birinde hem Ebû Zür'a, hem de Buhârî'nin hatalı olduğunu;⁵² iki yerde hatanın Buhârî'den değil, kâtipten kaynaklandığını,⁵³ bir yerde de Buhârî'nin kaydettiği bilginin doğru olduğunu belirtir.⁵⁴ Bu

³⁶ Muallimî, bu ismin yazma nüshada Bereke şeklinde harekelendiğini söylemiş (bkz. İbn Ebî Hâtim, Beyân, s. 17, dipnot 4.), ancak yayınladığı metinde Burke olarak harekelemiştir. Bkz. Buhârî, Târîh, II, 147 (r. 2003).

³⁷ Bkz. r. 67, 81. Krş. Buhârî, Târîh, II, 147, 243 (r. 2003, 2331).

³⁸ Bkz. Buhârî, Târîh, II, 147, dipnot I; II, 243, dipnot I.

³⁹ Bkz. r. 62, 156, 293, 413, 504, 524, 573, 578, 591, 594, 608.

⁴⁰ Bkz. r. 156. Krş. Buhârî, Târîh, III, 359 (r. 1214).

⁴¹ Bkz. İbn Ebî Hâtim, Beyân, s. 16 (r. 62).

⁴² Bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, II, 382; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî (ö. 748/1374), Mîzânü'l-İtidâl fî nakdi'r-ricâl, (Thk. Alî Muhammed el-Becâvî), I-IV, Dimeşk, b.t.y., I, 343; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Hacer el-'Askalânî (ö. 852/1448), Lisânu'l-Mîzân, I-VII, Haydarâbâd 1329, II, 48.

⁴³ Bkz. r. 68, 161, 207...

⁴⁴ Bkz. r. 51. Krş. Buhârî, Târîh, I, 402 (r. 1285).

⁴⁵ Bkz. r. 103.

⁴⁶ Bkz. r. 357.

⁴⁷ Bkz. r. 612.

⁴⁸ Bkz. r. 693, 723, 771.

⁴⁹ Bkz. r. 82, 462, 737... Krş. Buhârî, Târîh, II, 247 (r. 2350); VII, 122 (r. 545); VIII, 53 (r. 465 Kitâbu'l-Künâ).

⁵⁰ Bkz. r. 28, 46, 59... Ancak Buhârî, 46. rakamda geçen râvîyi babaya değil de dedeye nispet etmiştir (Bkz. Buhârî, Târîh, I, 377 (r. 1197). Râvînin dedeye nispet edilmesi, çoğu âlimler ve râvîlerce yapılagelmektedir. Dolayısıyla bunu hata olarak değerlendirmemek gerekir.

⁵¹ Bkz. r. 381. Krş. Buhârî, Târîh, VI, 273 (r. 2383).

⁵² Bkz. r. 88. Krş. Buhârî, Târîh, II, 326 (r. 2636).

⁵³ Bkz. r. 10, 230. Krş. Buhârî, Târîh, I, 116 (r. 339); IV, 323 (r. 2990).

arada Ebû Zür'a'nın hatalı olduğunu söylediği iki râvî, matbu *et-Târîh* nüshasında yer almamıştır.⁵⁵ 39 yerde ise Ebû Zür'a'nın hatalı dediği hususlar, matbu nüshada doğru şekliyle geçmiştir.⁵⁶

Ayrıca Ebû Zür'a, râvînin nesebindeki bazı isimleri⁵⁷ veya rivayet zincirinde geçen sahâbî ismini yanlış kaydetmesi;⁵⁸ râvînin künyesini baba ismi olarak zikretmesi;⁵⁹ râvînin baba ismiyle dede ismini maktûb vermesi;⁶⁰ râvînin rivayette bulunduğu sahâbî isminde hata etmesi;⁶¹ râvînin arkadaşının,⁶² kardeşinin,⁶³ mevlâsının,⁶⁴ hanımının⁶⁵ veya torununun ismini yanlış kaydetmesi⁶⁶ ve râvînin adı olarak baba ismini zikretmesi⁶⁷ sebebiyle Buhârî'yi tenkit etmiştir.

2. NESEP, NİSBE VE KÜNYELERLE İLGİLİ HATALAR

Ebû Zür'a'ya göre Buhârî, 23 yerde tanıttığı râvînin nesebinde isim atlamıştır.⁶⁸ Meselâ Abdurrahmân b. Yahyâ b. 'Abbâd b. Hallâd adlı râvînin nesebinden Abbâd ismini atlaması gibi.⁶⁹ Ancak 16 yerde hata diye nitelendirilen hususlar, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir.⁷⁰

Yine 16 yerde Buhârî, râvîyi dedesine nispet ettiği için Ebû Zür'a tarafından tenkit edilmiştir.⁷¹ Ancak 9 yerde hata olarak ileri sürülen husus, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle kayıtlıdır.⁷² Bu arada nesepte isim atlanması veya râvînin dede-

→

⁵⁴ Bkz. r. 352.

⁵⁵ Bkz. r. 585, 729.

⁵⁶ Bkz. r. 557, 643, 725... Krş. Buhârî, Târîh, VII, 409 (r. 1792); VIII, 290 (r. 3036); VIII, 39 (r. 342 Kitâbu'l-Künâ).

⁵⁷ Bkz. r. 35, 41, 95, 243, 247. Ancak 35 ve 95 rakamlı râvîlerle ilgili hatalar, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, I, 309 (r. 980); II, 370 (r. 2804).

⁵⁸ Bkz. r. 20, 520, 758. Ancak 20 rakamlı râvîyle ilgili ileri sürülen hata, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, I, 172 (r. 515).

⁵⁹ Bkz. r. 537, 579, 678. Ancak 537 ve 579 rakamlı râvîlerle ilgili ileri sürülen hatalar, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 340 (r. 1461); VIII, 34 (r. 2062).

⁶⁰ Bkz. r. 72, 421, 487. Ancak 72 ve 487 rakamlı râvîlerle ilgili ileri sürülen hatalar, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, II, 171 (r. 2093); VII, 172 (r. 775).

⁶¹ Bkz. r. 155, 190, 711. Ebû Hâtîm, 155 ve 190 rakamlı râvîlerle ilgili Buhârî'nin verdiği bilginin doğru olduğunu belirtir. Bkz. İbn Ebî Hâtîm, Beyân, s. 34, 42, dipnot 4.

⁶² Bkz. r. 736. Ancak burada hata olarak ileri sürülen husus, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, VIII, 53 (r. 459 Kitâbu'l-Künâ).

⁶³ Bkz. r. 305, 450, 590, 599, 655. Ancak 450, 590 ve 599 rakamlı râvîlerle ilgili ileri sürülen hatalar, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 91 (r. 407); VIII, 75, 102 (r. 2222, 2338).

⁶⁴ Bkz. r. 468, 481, 515, 618. Ancak 515 rakamlı râvî hariç, diğer râvîlerle ilgili ileri sürülen hatalar, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 130, 156 (r. 587, 702); VIII, 200 (r. 2706).

⁶⁵ Bkz. r. 492.

⁶⁶ Bkz. r. 564, 599. Ancak 599 rakamlı râvî ile ilgili hata olarak ileri sürülen husus, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, VIII, 102 (r. 2338).

⁶⁷ Bkz. r. 128, 236, 339, 435, 508, 547, 604, 624. Ebû Hâtîm, 339 rakamlı râvî hakkında Buhârî'nin verdiği bilginin doğru olduğunu belirtir (Bkz. İbn Ebî Hâtîm, Beyân, s. 75). 508 rakamlı râvî ile ilgili ileri sürülen hata ise, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir (Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 245 (r. 1047). 547 rakamlı râvî olarak da Buhârî babayı tanıtmış, onun oğlunu ise *et-Târîh*'in başka yerinde kaydetmiştir. Bkz. Buhârî, Târîh, III, 170 (r. 579); VII, 381 (r. 1645).

⁶⁸ Bkz. r. I, 4, 16...

⁶⁹ Bkz. r. 310. Krş. Buhârî, Târîh, V, 367 (r. 1159).

⁷⁰ Bkz. r. 30, 83, 615... Krş. Buhârî, Târîh, I, 254 (r. 810); II, 289 (r. 2502); VIII, 196 (r. 2686).

⁷¹ Bkz. r. 46, 359, 390...

⁷² Bkz. r. 4, 30, 162... Krş. Buhârî, Târîh, I, 85, 254 (r. 232, 810); III, 431 (r. 1434).

ye nispet edilmesini hata saymamak gerekir. Çünkü pek çok âlim zaman zaman, ya ihtisar sebebiyle, ya da râvî dedeye nispetle şöhret bulduğu için tanıttıkları râvîleri babaya değil de dedeye nispet etmişlerdir. Nitekim Ebû Hâtim, râvînin dedeye nispet edilmesini hata olarak değerlendirmemiştir.⁷³

Ebû Zür'a, 58 yerde Buhârî'nin, râvîlerin nisbelerini yanlış verdiğini belirtir.⁷⁴ Meselâ Eyyûb b. Beşîr'in, el-Basrî olması gereken nisbesini el-Mısırî olarak kaydetmesi gibi.⁷⁵ Ebû Hâtim, mezkûr 58 yerden ikisinde Buhârî'nin kaydettiği bilginin doğru olduğunu,⁷⁶ iki yerde de hatanın kâtipten kaynaklandığını ifade eder.⁷⁷ 35 râvî ile ilgili hata ise, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir.⁷⁸ Ayrıca bazı râvîlerin bir-den fazla yere nispet edildiği dikkatten uzak tutulmamalıdır.

32 yerde Ebû Zür'a, Buhârî'nin râvînin künyesini yanlış kaydettiğini söyler.⁷⁹ Meselâ İsmâîl b. Mûsâ el-Fezârî'nin Ebû Muhammed olması gereken künyesini Ebû İshâk olarak kaydetmesi gibi.⁸⁰ Ebû Hâtim, mezkûr 32 yerden birinde hatanın kâtipten kaynaklandığını belirtmiştir.⁸¹ Bir yerde zikredilen râvî, matbu *et-Târîh* nüshasında geçmemektedir.⁸² 13 yerde hatalı olduğu ileri sürülen husus ise, matbu nüshada doğru şekliyle kayıtlıdır.⁸³

Ayrıca Ebû Zür'a, râvînin nesebinde ziyade isim zikretmesi,⁸⁴ râvînin baba ismini râvînin künyesi yapması,⁸⁵ râvînin ismiyle künyesini birbirine karıştırması,⁸⁶ râvîyi tanınmayan künye ile künyeemesi,⁸⁷ râvînin dede ismini râvînin künyesi yapması,⁸⁸ râvînin babasının künyesini yanlış kaydetmesi,⁸⁹ râvînin babasının künyesini râvînin künyesi yapması⁹⁰ ve râvînin annesinin nisbesini yanlış vermesi⁹¹ sebebiyle Buhârî'yi tenkit etmiştir.

⁷³ Bkz. r. 35, 92.

⁷⁴ Bkz. r. 21, 24, 44...

⁷⁵ Bkz. r. 55. Krş. Buhârî, Târîh, I, 408 (r. 1305).

⁷⁶ Bkz. r. 44, 507.

⁷⁷ Bkz. r. 66, 460. Krş. Buhârî, Târîh, II, 145 (r. 1991); VII, 118 (r. 526).

⁷⁸ Bkz. r. 54, 118, 714... Krş. Buhârî, Târîh, I, 415 (r. 1324); III, 158 (r. 542); VIII, 21 (r. 167 Kitâbu'l-Künâ).

⁷⁹ Bkz. r. 3, 80, 748...

⁸⁰ Bkz. r. 45. Krş. Buhârî, Târîh, I, 373 (r. 1184).

⁸¹ Bkz. r. 610. Krş. Buhârî, Târîh, III, 336 (r. 1139); VIII, 186 (r. 2645).

⁸² Bkz. r. 726.

⁸³ Bkz. r. 106, 345, 739... Krş. Buhârî, Târîh, III, 55 (r. 208); VI, 61 (r. 1712); VIII, 55 (r. 482 Kitâbu'l-Künâ).

⁸⁴ Bkz. r. 170, 281, 301, 353, 690. Ancak 170, 281 ve 690 rakamlı râvîlerle ilgili ileri sürülen hatalar, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir (Bkz. Buhârî, Târîh, IV, 10 (r. 1789); V, 219 (r. 712); VI, 108 (r. 1862). 301 rakamlı râvî ise, matbu *et-Târîh* nüshasında yer almamaktadır.

⁸⁵ Bkz. r. 544. Ancak muhakkik, diğer ricâl kaynaklarının da râvînin künyesini Buhârî gibi kaydettiğini belirtir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, Beyân, s. 117, dipnot 2.

⁸⁶ Bkz. r. 33, 47, 113. Ebû Hâtim, 33 rakamlı râvî hakkında Buhârî'nin kaydettiği bilginin doğru olduğunu belirtir (Bkz. İbn Ebî Hâtim, Beyân, s. 9). 113. rakamda tanıtılan râvî ise matbu *et-Târîh* nüshasında geçmemektedir.

⁸⁷ Bkz. r. 278, 288, 409. Bu üç yerde yapılan tenkit Ebû Hâtim'e aittir.

⁸⁸ Bkz. r. 320.

⁸⁹ Bkz. r. 466. Ancak burada hata olarak ileri sürülen husus, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 129 (r. 580).

⁹⁰ Bkz. r. 40.

⁹¹ Bkz. r. 531. Ancak burada hata olarak ileri sürülen husus, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 320 (r. 1377).

3. SENEDLERLE İLGİLİ HATALAR

35 yerde Ebû Zür'a, tanıtılan râvîye ulaşan veya râvî kanalıyla gelen senedde ziyade isim veya yanlış isim zikretmesi yahut isim atlaması sebebiyle Buhârî'yi tenkit eder.⁹² Meselâ Buhârî, İsmâîl b. İbrâhîm el-Ensârî'yi tanıtırken İbn Ebî Humejd - İbnü'l-Münkedir - İsmâîl b. İbrâhîm el-Ensârî - Babası, senedini zikretmiş, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim ise senedde İbnü'l-Münkedir'in zikredilmesini hata olarak değerlendirmişlerdir.⁹³ Ancak mezkûr 35 hatadan biri, Ebû Hâtim'e göre kâtipten kaynaklanmıştır.⁹⁴ 15 yerde hata olarak ileri sürülen husus ise, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmiştir.⁹⁵

Ebû Zür'a 10 yerde Buhârî'yi, râvînin hocası olması gereken kişiyi talebesi; talebesi olması gereken şahsı hocası olarak göstermesi sebebiyle tenkit eder.⁹⁶ Meselâ Buhârî, Abdüla'lâ b. Hilâl es-Sülemî'nin Saîd b. Süveyd'den rivayette bulunduğunu söylemiştir. Oysa Saîd b. Süveyd, Abdüla'lâ'dan rivayet etmektedir.⁹⁷ Ancak mezkûr yerlerin tamamında hata olarak ileri sürülen hususlar, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir.⁹⁸

Ebû Zür'a, 13 yerde Buhârî'nin, râvînin hocasının hocası olması gereken kişiyi râvînin hocası olarak zikrettiğini belirtir.⁹⁹ Meselâ Buhârî, Süleym b. Abdullâh'ı tanıtırken onun Ebû Hüreyre'den rivayet ettiğini söylemiştir. Oysa Süleym, babası Abdullâh vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den rivayette bulunmuştur.¹⁰⁰ Mezkûr 13 yerden ikisinde Ebû Zür'a'nın hatalı dediği husus, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir.¹⁰¹ Bu arada kimi râvîlerin kendi hocalarından bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak rivayette buldukları vâkidir.

Ebû Zür'a, 20 yerde Buhârî'nin, râvînin talebesinin talebesi olması gereken kişiyi râvînin talebesi olarak gösterdiğini belirtir.¹⁰² Meselâ Buhârî, 'Ubeyd b. Yahyâ'yı tanıtırken ondan Yahyâ b. Muhammed b. Hânî'nin rivayet ettiğini söyler. Oysa Yahyâ b. Muhammed, Muhammed b. İshâk vasıtasıyla 'Ubeyd b. Yahyâ'dan rivayet etmektedir.¹⁰³ Ancak mezkûr 20 yerden 11'inde hata olarak ileri sürülen husus, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir.¹⁰⁴

Ayrıca Ebû Zür'a, râvînin hocası olması gereken şahsı dedesi gibi göstermesi veya dedesi olması gereken şahsı hocası olarak göstermesi,¹⁰⁵ râvînin hocası olması

⁹² Bkz. r. 38, 73, 167...

⁹³ Bkz. r. 38. Krş. Buhârî, Târîh, I, 343 (r. 1085).

⁹⁴ Bkz. r. 210. Krş. Buhârî, Târîh, IV, 245 (r. 2681).

⁹⁵ Bkz. r. 295, 306, 474... Krş. Buhârî, Târîh, V, 291, 347 (r. 948, 1102); VII, 137 (r. 618).

⁹⁶ Bkz. r. 65, 91, 114...

⁹⁷ Bkz. r. 346. Krş. Buhârî, Târîh, VI, 68 (r. 1736).

⁹⁸ Bkz. r. 178, 346, 350... Krş. Buhârî, Târîh, IV, 46 (r. 1915); VI, 68, 83 (r. 1736, 1780).

⁹⁹ Bkz. r. 97, 143, 187...

¹⁰⁰ Bkz. r. 187. Krş. Buhârî, Târîh, IV, 127 (r. 2199).

¹⁰¹ Bkz. r. 167, 172. Krş. Buhârî, Târîh, III, 510-11 (r. 1698); IV, 12 (r. 1800).

¹⁰² Bkz. r. 208, 217, 258...

¹⁰³ Bkz. r. 333. Krş. Buhârî, Târîh, VI, 7 (r. 1505).

¹⁰⁴ Bkz. r. 136, 166, 171... Krş. Buhârî, Târîh, III, 216, 510 (r. 736, 1695); IV, 12 (r. 1797).

¹⁰⁵ Bkz. r. 173, 706. Kanaatimizce bu nevi hatalar, istisnahtan kaynaklanmıştır. Müstensih "an" yazacağı yerde "ibn" yazdığı için isimler birbirine karışmıştır.

gereken şahsı bir üst hoca olarak vermesi,¹⁰⁶ senedde yanlış veya ziyade rivayet lâfzı kullanması,¹⁰⁷ mevkûf olması gereken haberi merfû' olarak zikretmesi,¹⁰⁸ senedde râvî ile hocası arasında¹⁰⁹ veya râvî ile talebesi arasında başka isim zikretmesi,¹¹⁰ râvînin babasından gelen haberi râvîden; râvîden gelen haberi babasından gelmiş gibi göstermesi¹¹¹ ve râvînin talebesinin ismini maktûb olarak kaydetmesi¹¹² sebebiyle Buhârî'yi tenkit etmiştir.

4. CEM' VE TEFRİK TÜRÜ HATALAR

Ebû Zür'a, 7 yerde iki ayrı şahsı cem'ederek aynı şahısmış gibi tanıttığı için Buhârî'yi tenkit eder.¹¹³ Meselâ Buhârî, Mübeşşir es-Sa'îdî'yi tanıtırken onun ez-Zühri'den rivayette bulunduğunu belirtmiş; ardından Evzâ'nın Mübeşşir'den, onun da ez-Zühri'den rivayet ettiğini ifade etmiştir. Ancak Ebû Zür'a, Mübeşşir es-Sa'îdî ile Evzâ'nın kendisinden rivayette bulunduğu Mübeşşir'in ayrı şahıslar olduğunu, dolayısıyla Buhârî'nin bu iki şahsı cem'ederek hata ettiğini belirtmiştir.¹¹⁴ Mezkûr yedi yerden birinde hata olarak ileri sürülen husus, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle, yani cem' olmaksızın geçmektedir.¹¹⁵ Birinde de ihtilâf vardır. Bazı âlimler iki râvîyi cem'ederken, bazıları tefrîk etmiştir.¹¹⁶

Ebû Zür'a, 23 yerde de Buhârî'nin, aynı şahsı tefrîk ederek iki ayrı şahısmış gibi tanıttığını belirtir.¹¹⁷ Meselâ Buhârî, Hammâd b. Yezîd b. Müslim adındaki râvîyi tanıttıktan sonra başka bir Hammâd b. Yezîd'i tanıtmıştır. Oysa ikisi aynı şahıstır.¹¹⁸ Ancak mezkûr 23 yerden dördünde Buhârî, ikinci tanıttığı şahsın kendi kanaatine göre birinci ile aynı olma ihtimalinden bahsetmiştir.¹¹⁹ 6 yerde de Buhârî, sadece bir râvî tanıtmıştır. Yani Buhârî, Ebû Zür'a'nın tefrîk edildiğini iddia ettiği diğer râvîye yer vermemiştir.¹²⁰ Geriye kalan yerlerde de Buhârî, kendisine gelen bilgilerin farklı oluşundan dolayı kesin kanaat hasıl olmadığı için râvîleri ayırmış olmalıdır.

¹⁰⁶ Bkz. r. 151. Ancak Ebû Zür'a'nın burada ileri sürdüğü hata, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, *Târîh*, III, 329 (r. 1112).

¹⁰⁷ Bkz. r. 441, 456, 609, 746. Ancak 746 rakamlı râvî hariç, diğer râvîlerle ilgili ileri sürülen hatalar, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, *Târîh*, VII, 77, 112-113 (r. 352, 499); VIII, 157 (r. 2551).

¹⁰⁸ Bkz. r. 360. Ancak burada hata olarak ileri sürülen husus, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, *Târîh*, VI, 156 (r. 2012).

¹⁰⁹ Bkz. r. 153, 363.

¹¹⁰ Bkz. r. 260, 416, 485. Ancak 260 ve 416 rakamlı râvîlerle ilgili ileri sürülen hatalar, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, *Târîh*, V, 112 (r. 335); VI, 537 (r. 3239).

¹¹¹ Bkz. r. 286, 570, 672, 673.

¹¹² Bkz. r. 513, 588, 629.

¹¹³ Bkz. r. 165, 221, 231, 344, 390, 572, 638.

¹¹⁴ Bkz. r. 572. Krş. Buhârî, *Târîh*, VIII, 11 (r. 1957).

¹¹⁵ Bkz. r. 344. Krş. Buhârî, *Târîh*, VI, 58 (r. 1701, 1702).

¹¹⁶ Bkz. Buhârî, *Târîh*, III, 492, dipnot 3, 4.

¹¹⁷ Bkz. r. 26, 64, 101...

¹¹⁸ Bkz. r. 101. Krş. Buhârî, *Târîh*, III, 21 (r. 85, 86). Muallimî, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) da bu iki râvîyi Buhârî gibi aynı değerlendirdiğini belirtir. Bkz. Buhârî, *Târîh*, III, 21, dipnot 1.

¹¹⁹ Bkz. r. 26, 226, 237, 376. Krş. Buhârî, *Târîh*, I, 203 (r. 630, 632); IV, 296 (r. 2885, 2886); IV, 350 (r. 3100, 3101); VI, 256 (r. 2333, 2334).

¹²⁰ Bkz. r. 198, 225, 340... Krş. Buhârî, *Târîh*, IV, 195, 291 (r. 2467, 2862); VI, 48 (r. 1660).

5. DİĞER HATALAR

Ebû Zür'a'nın Buhârî'ye yönelik tespit ettiğimiz diğer tenkitleri ise şöyledir:

Râvînin lâkabını yanlış kaydetmesi,¹²¹ râvînin mesleğiyle ilgili bilgide hata etmesi,¹²² tanıttığı râvînin görev yerini yanlış zikretmesi,¹²³ mevlâsını râvînin babası gibi göstermesi,¹²⁴ râvînin baba ismini râvînin lâkabı yapması,¹²⁵ râvînin itikadî mezhebini¹²⁶ veya vefat tarihini yanlış kaydetmesi,¹²⁷ râvî kanalıyla gelen hadisin metnini¹²⁸ veya haberde geçen kelimeyi yanlış kaydetmesi.¹²⁹

6. HATA OLARAK DEĞERLENDİRİLEMEYECEK HUSUSLAR

12 yerde Buhârî, tanıttığı râvînin ismi, baba ismi, künyesi, nisbesi, talebesinin baba ismi veya hocasının baba ismiyle ilgili iki ihtimali zikretmiş, Ebû Zür'a ise bu iki ihtimalden birinin doğruluğunu tasrih etmiştir.¹³⁰ Ebû Zür'a'nın tasrihlerini hata olarak değerlendirmemek gerekir. Çünkü Buhârî, râvî ile ilgili kendisine ulaşan iki farklı bilgiyi kaydederek ilmî hassasiyetini ortaya koymuş olmaktadır.

Bir yerde de Buhârî, tanıttığı râvî için "Bence o Sicistan kadısıdır." demiş, Ebû Zür'a ise, "O, şüpheye mahal olmaksızın Sicistan kadısıdır." diyerek Buhârî'nin kanaatini pekiştirmiştir.¹³¹

Ebû Zür'a, 16 yerde râvînin ismini zikretmiş, ancak herhangi bir hatadan bahsetmemiştir.¹³² Bu, ya daha sonra kaydetmek üzere ihmal edilmesinden veya müsten-sihlerin eksik bırakmasından kaynaklanmış olmalıdır.

23 yerde de asıl metin beyaz (silik) olduğu için Ebû Zür'a'nın râvî hakkındaki görüşü belirlenememiştir.¹³³

¹²¹ Bkz. r. 184, 332, 470, 730. Ancak 332 rakamlı râvî ile ilgili ileri sürülen hata, matbu et-Târîh nüshasında doğru şekliyle geçmektedir (Bkz. Buhârî, Târîh, VI, 6 (r. 1503). Muallimî, 470 rakamlı râvînin lâkabını başka âlimlerin de Buhârî gibi kaydettiklerini belirtir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, Beyân, s. 102, dipnot 6.

¹²² Bkz. r. 239, 331, 750. Ebû Hâtim, 239 rakamlı râvî ile ilgili hatanın kâtipten kaynaklandığını belirtir (Bkz. İbn Ebî Hâtim, Beyân, s. 53). 331 ve 750 rakamlı râvîlerle ilgili hata ise, matbu et-Târîh nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, VI, 4 (r. 1494); VIII, 60 (r. 533 Kitâbu'l-Künâ).

¹²³ Bkz. r. 29, 569. Ebû Zür'a'nın 29 rakamlı râvî ile ilgili ileri sürdüğü hata, matbu et-Târîh nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, II, 109 (r. 1862).

¹²⁴ Bkz. r. 179, 469, 763. Ancak 469 rakamlı râvî ile ilgili ileri sürülen hata, matbu et-Târîh nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 131 (r. 594).

¹²⁵ Bkz. r. 454. Ancak burada hata olarak ileri sürülen husus, matbu et-Târîh nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 107 (r. 473).

¹²⁶ Bkz. r. 697.

¹²⁷ Bkz. r. 482, 614, 616. Ancak 482 rakamlı râvî ile ilgili hata olarak ileri sürülen husus, matbu et-Târîh nüshasında doğru şekliyle geçmektedir (Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 156 (r. 703). 616 rakamlı râvî ile ilgili Buhârî'nin verdiği bilgiyi başka kaynaklar da teyit etmektedir. Bkz. Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Hacer el-'Askalânî (ö. 852/1448), Tehzîbu't-Tehzîb, I-XII, Haydarâbâd 1325, XI, 36.

¹²⁸ Bkz. r. 19. Ancak hadisin metni matbu et-Târîh nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, I, 170 (r. 508).

¹²⁹ Bkz. r. 445, 525. Ancak 445 rakamlı râvî, matbu et-Târîh nüshasında yer almamaktadır. Ebû Hâtim, 525 rakamlı râvî ile ilgili verilen bilgide hem Buhârî, hem de Ebû Zür'a'nın hatalı olduğunu belirtir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, Beyân, s. 113.

¹³⁰ Bkz. r. 263, 374, 377, 419, 422, 430, 496, 497, 534, 634, 702, 755.

¹³¹ Bkz. r. 250.

¹³² Bkz. r. 61, 102, 147...

¹³³ Bkz. r. 5, 132, 212...

Bu arada Ebû Zür'a'nın *et-Târîh*'te hatalı olarak zikredildiğini iddia ettiği 28 râvî, matbu *et-Târîh* nüshasında geçmemektedir.¹³⁴ Muhtemelen Buhârî, son gözden geçirmede bu râvîleri kitabından çıkardığı için *et-Târîh* nüshasında yer almamıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Beyân* adlı eserde, 281 yerde Ebû Zür'a'nın hatalı dediği bilgiler, matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmektedir.¹³⁵

Buna göre *Beyânu hatai'l-Buhârî fî Târîhihi* adlı eserde hata diye nitelendirilen hususların üçte birinden fazlası, el-Fadl b. el-Abbâs'ın istinsah ettiği nüshadan kaynaklanmıştır.¹³⁶ Buna kâtibin hatası, râvî ile ilgili bilginin iki ihtimalli olması, Ebû Zür'a'nın yanlış değerlendirmeleri, Buhârî'ye ulaşan bilgilerin noksanlığı gibi hususları eklediğimizde, hata olarak nitelendirilen konuların oldukça azaldığı görülecektir.

B. EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ'NİN TENKİTLERİ

İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), *Beyânu hatai'l-Buhârî fî Târîhihi* adlı eserinde Ebû Zür'a'nın (ö. 264/878) tenkitleri yanında babası Ebû Hâtim'in (ö. 277/890) râvîlerle ilgili görüşlerine "*semi`tu Ebî yekûlu kemâ kâle*" veya "*semi`tu Ebî yekûlu kezâ huve*" gibi ifadelerle yer vermiştir. Ebû Hâtim'in tenkitleri, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı kitabında da yer almaktadır. Birazdan bu eserde geçen tenkitleri kaydedeceğiz.

Yaptığımız tespite göre *Beyânu hatai'l-Buhârî fî Târîhihi* adlı eserde zikredilen 771 râvîden yaklaşık 550 yerde Ebû Hâtim, Ebû Zür'a'nın Buhârî'ye yönelik tenkitlerine katılmıştır. Bununla birlikte ona katılmadığı yerler de vardır. 115 yerde ise Ebû Hâtim'in Ebû Zür'a'ya katılıp katılmadığı hususunda herhangi bir ifade yer almamıştır.¹³⁷ Ayrıca Ebû Hâtim, 77 yerde Ebû Zür'a'nın tashihlerine ek olarak onun râvîlerle ilgili değinmediği hususlara işaret etmiştir.¹³⁸ 16 yerde sadece Ebû Hâtim'in açıklaması yer almış, Ebû Zür'a'nın değerlendirmesine ise yer verilmemiştir.¹³⁹

Ebû Hâtim, 18 yerde Ebû Zür'a'nın tenkidinin haksız, Buhârî'nin verdiği bilginin doğru olduğunu belirtmiş,¹⁴⁰ 14 yerde ise hatanın kâtipten kaynaklandığına işaret etmiştir.¹⁴¹

Yine Ebû Hâtim, 15 yerde Ebû Zür'a'ya katılıp katılmadığını belirtmeksizin tanımlanan râvîyi tanımadığını ifade etmiştir.¹⁴²

İki yerde Ebû Hâtim, hem Ebû Zür'a'nın hem de Buhârî'nin kaydettiği bilginin doğru olduğunu belirtmiş,¹⁴³ 7 yerde ise her iki âlimin kaydettiği bilginin hatalı olduğunu söylemiştir.¹⁴⁴

Bu arada İbn Ebî Hâtim, bir yerde babası Ebû Hâtim'in râvî ile ilgili Ebû Zür'a'dan farklı görüş beyan ettiğini; ancak kendisinin Ebû Zür'a'nın kitabına baktığını; Ebû Zür'a'nın görüşünü daha isabetli bulduğunu belirtmiştir.¹⁴⁵

¹³⁴ Bkz. r. 42, 74, 113...

¹³⁵ Örnek için bkz. r. 1, 2, 4...

¹³⁶ Hatîb de bazı hataların nüsha farklılığından kaynaklandığını belirtir. Bkz. Müdih, I, 7-8.

¹³⁷ Bkz. r. 39, 102, 105...

¹³⁸ Bkz. r. 45, 94, 100...

¹³⁹ Bkz. r. 274, 278, 288...

¹⁴⁰ Bkz. r. 32, 33, 44...

¹⁴¹ Bkz. r. 10, 31, 42...

¹⁴² Bkz. r. 394, 521, 523...

¹⁴³ Bkz. r. 357, 507.

¹⁴⁴ Bkz. r. 88, 155, 288...

Ebû Hâtim'in *et-Târîhu'l-kebîr*'e yönelik tenkitleri, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eserinde de yer almıştır.

Bu eserden yaptığımız tespitlere göre Ebû Hâtim'in Buhârî'ye yönelik tenkitleri şöyledir:

Râvînin ismi ile baba ismini maktûb olarak zikretmesi,¹⁴⁶ râvînin ismini¹⁴⁷ veya baba ismini yanlış kaydetmesi,¹⁴⁸ ayrı şahıslar olması gereken iki râvîyi cem'etmesi,¹⁴⁹ aynı olması gereken şahısları tefrîk ederek iki veya üç ayrı şahısmış gibi tanıtmaması,¹⁵⁰ sahâbî olmayan kimseleri sahâbî olarak göstermesi,¹⁵¹ râvînin talebesinin ismini yanlış kaydetmesi,¹⁵² baba adı bilinen râvîyi ferd isim olarak zikretmesi.¹⁵³

Ebû Hâtim'in bazı tenkitleri haklı olmakla birlikte, ileri sürülen kimi hataların matbu *et-Târîh* nüshasında doğru şekliyle geçmesi, bir kısım hataların nüsha farklılığından kaynaklandığını göstermektedir.

C. SÂLİH CEZERE'NİN TENKİTLERİ

et-Târîh'e yönelik tenkitte bulunan âlimlerden biri de Cezere lâkaplı Ebû Alî Sâlih b. Muhammed'dir (ö. 293/906). Ebû Zür'a er-Râzî, *et-Târîh*'te çok hata olduğunu söyleyince, Ebû Alî Sâlih b. Muhammed ona şöyle demiştir: "Buhârî'nin kusuru şudur: Irak'tan zabt ehli olmayan ve kitaplarında noktalama işaretleri bulunmayan Buhâralı

→

¹⁴⁵ Bkz. r. 761.

¹⁴⁶ Meselâ Müslim b. el-Velîd olması gereken ismi el-Velîd b. Müslim olarak kaydetmesi gibi (Bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VIII, 197. Krş. Buhârî, Târîh, VIII, 153 (r. 2534). Ebû Hâtim'in bu tenkidine Ebû Zür'a da katılmıştır.

¹⁴⁷ Meselâ Mûsâ b. Bâzân'ı, Müslim b. Bâzân olarak tanıtmaması gibi (Bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VIII, 138). Buradaki tenkide Ebû Zür'a er-Râzî de katılmıştır. Ancak Buhârî, râvînin ismiyle ilgili her iki görüşü de zikrettiği için bu konudaki tenkit bizce haklı değildir (Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 255 (r. 1083). Diğer örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VII, 107; VIII, 138; IX, 443.

¹⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, V, 372. Buhârî, bahse konu olan râvîyi tanıtırken ona ulaşan farklı tarikleri kaydetmiş, bu tariklerde de râvînin baba ismi farklı şekillerde geçmiştir. Dolayısıyla burada bir hata varsa, Buhârî'den değil, kendilerinden rivayette bulunduğu kimselerdendir. Bkz. Buhârî, Târîh, V, 433 (r. 1413).

¹⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VI, 235. Krş. Buhârî, Târîh, VI, 337 (r. 2569). Ancak burada Ebû Hâtim, Buhârî'nin ismini açıkça vermez, "ba'du'n-nâs" diyerek onu eleştirir. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VIII, 376'da da Ebû Hâtim, Buhârî'nin ayrı olması gereken Muâviye b. Hayde el-Kuşeyrî ile Muâviye el-Leysî'yi cem'ettiğini söyler. Ancak el-Cerh'in muhakkiki Muallimî, matbu *et-Târîh* nüshasında bahse konu olan iki râvînin ayrı ayrı tanıtıldığını, dolayısıyla cem' olmadığını belirtir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VIII, 376, dipnot 4. Krş. Buhârî, Târîh, VII, 329 (r. 1408, 1410).

¹⁵⁰ Meselâ Muhammed b. Kays el-Hemdânî el-Murehhebi'yi, Muhammed b. Kays el-Hemdânî ve Muhammed b. Kays el-Murehhebi olarak ayırması gibi (Bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VIII, 61). Ancak el-Cerh'in muhakkiki Muallimî, buradaki hatanın Ebû Hâtim'in kullandığı nüshadan kaynaklandığını, matbu *et-Târîh* nüshasında iki râvînin tefrîk edilmediğini belirtir (Bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VIII, 61, dipnot 4. Krş. Buhârî, Târîh, I, 209 (r. 661). Diğer tefrîk örnekleri için bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VII, 20, 150, 158, 197, 208, 256, 310; VIII, 169, 187, 197, 198, 201, 212, 235, 264, 350, 411, 425, 446, 483, 504-505; IX, 20, 91, 157, 181, 437. Bu arada VIII, 235, 425 ve 483'de geçen iddialar ile ilgili el-Cerh'in muhakkiki Muallimî, matbu *et-Târîh* nüshasında Ebû Hâtim'in iddiasını doğrulayacak bir ifadenin yer olmadığını belirtir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VIII, 235, dipnot 5; VIII, 425, dipnot 1; VIII, 483, dipnot 2. Krş. Buhârî, Târîh, VII, 342 (r. 1471); VIII, 66, 110 (r. 2177, 2379).

¹⁵¹ Meselâ Mes'ûd b. Hirâş'ı sahâbî olarak göstermesi gibi (Bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VIII, 282. Krş. Buhârî, Târîh, VII, 421. Başka örnekler için bkz. el-Cerh, VIII, 266, 289-90, 299, 346; IX, 225). Bazı yerlerde de Ebû Hâtim'in iddia ettiği husus, matbu *et-Târîh* nüshasında geçmemektedir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, IX, 292, 319; Krş. Buhârî, Târîh, VIII, 363, 434 (r. 3344, 3613).

¹⁵² Meselâ râvînin talebesinin Hayy b. Mâtî' olan ismini Habîb b. Mâni' olarak kaydetmesi gibi (Bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VIII, 291). Buradaki tenkide Ebû Zür'a da katılmıştır. Ancak matbu *et-Târîh* nüshasında bu isim Habîb b. Nâfi' olarak geçmektedir. Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 403 (r. 1766).

¹⁵³ Meselâ Mansûr b. Dînâr'ı, sadece Mansûr olarak tanıtmaması gibi. Bkz. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VIII, 171. Krş. Buhârî, Târîh, VII, 349 (r. 1504). Başka bir örnek için bkz. el-Cerh, VIII, 483. Krş. Buhârî, Târîh, VIII, 110 (r. 2379).

kimseler onun yanına gelir, o da kitapları yanında olmadığı halde bu kimselerin kitaplarına bakar, orada tanımadığı bir isim görünce o ismi kitabına yanlış olarak kaydederdi. Bununla birlikte ondan daha zeki bir Horasanlı görmedim. Keşke meramını ifadede güçlük çekmese. Ayrıca kitapta tanınmayan isimler mevcuttur. Buhârî, bu râvîlerden kimlerin rivayette bulduklarını, onların kimlerden neyi rivayet ettiklerini açıklamamıştır. İnsan kendisine hayret ediyor. Ebu'l-Heysen Hâlid b. Ahmed (ö. ?) benden kendisi için bu kitaba bakıp düzeltmelerde bulunmamı istedi. Ben de baktım ve Buhârî'nin hata ve tashihlerini düzelttim. Öte yandan Buhârî'yi Bağdat'ta gördüm, *et-Târîhu'l-kebirî* insanlara okutuyordu. Bu sırada "İbrâhîm b. Şu'ayb, ondan İbn Vehb rivayette bulundu" dedi. Ben ona "O, İbrâhîm b. Şu'ays'tır" dedim. Sonra ona dedim ki: "Sen insanların kitaplarına bakıyorsun, tanımadığın bir isim görsen bile onu kaydediyorsun. Ancak burada hata senden değil, başkasındandır. Çünkü onlar doğru zabt etmiyorlardı."¹⁵⁴

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığına göre Ebû Alî Sâlih b. Muhammed, Buhârî'nin *et-Târîh*'teki çoğu hatalarının zabt ehli olmayan ve kitaplarında noktalama işareti bulunmayan Buhâralı kimselerden kaynaklandığını bildirmektedir. Buhârî, yanında kitapları olmadığı için karşılaştırma imkânı bulamadan bu kimselerin kitaplarında gördüğü tanımadığı isimleri onların zabtını esas alarak kendi kitabına kaydetmiş, neticede hatalar ortaya çıkmıştır. Ancak Buhârî, matbu İbn Sehl nüshasında görüldüğü gibi, pek çok hatayı daha sonra düzeltmiş, dolayısıyla bu âlimlerin ileri sürdükleri hataların önemli bir kısmı, son şeklini verdiği *et-Târîh* nüshasında tashih edilmiş olarak yer almıştır.

Ayrıca Ebû Alî, hocaları, talebeleri ve rivayetleri bilinmeyen râvîleri kitabına aldığı için Buhârî'yi eleştirmiştir.¹⁵⁵ Ancak Buhârî'nin bu râvîleri, onlar hakkındaki bilgileri daha sonra elde edeceği ümidiyle kitabına almış olması muhtemeldir.

D. İBN EBÎ HÂTİM'İN TENKİTLERİ

İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dil* adlı eserinde *et-Târîh*'e yönelik bazı eleştirilerde bulunmuştur. O, Buhârî'nin aynı olması gereken bazı isimleri tefrik ettiğini söyler. Meselâ İsâ b. Meysere el-Ğifârî ile İsâ el-Hannât'ın aynı şahıslar olduğunu, fakat Buhârî'nin bu iki şahsı tefrik ederek ayrı şahıslar olarak tanıttığını belirtir.¹⁵⁶ Ancak bu, Buhârî'nin üslûbundan kaynaklanan bir farklılıktır. Çünkü o, iki ayrı şekilde tanınan râvîleri, okuyucuya kolaylık olsun diye meşhur oldukları şekilde ilgili yerlerde tanıtır.

Yine İbn Ebî Hâtim, Buhârî'nin bazı isimleri kalbettiğini belirtir. Meselâ Muhammed b. İsmâîl b. Sa'd olması gereken ismi, İsmâîl b. Muhammed b. Sa'd olarak kaydetmesi gibi.¹⁵⁷ Ancak İbn Ebî Hâtim, başka birinin râvîyi maktûb olarak zikretmiş,

¹⁵⁴ Hatîb, Mûdih, I, 7.

¹⁵⁵ Hatîb, Mûdih, I, 7. Buhârî'nin, sadece isimlerini zikredip başka bilgi vermediği râvîlere örnek için bkz. Târîh, I, 404 (r. 1290); II, 261 (r. 2393); III, 307 (r. 1042); IV, 313 (r. 2955); V, 394 (r. 1269); VI, 381 (r. 2701); VII, 191 (r. 850); VIII, 319 (r. 3162).

¹⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VI, 289-90. Krş. Buhârî, Târîh, VI, 404, 405 (r. 2793, 2794). Başka örnek için bkz. el-Cerh, VII, 263; IX, 162.

¹⁵⁷ Bkz. Buhârî, Târîh, I, 371 (r. 1174).

Buhârî'nin de bunu fark etmeden kitabına kaydetmiş olabileceğini söyleyerek hatanın başkasından kaynaklandığına işaret etmiştir.¹⁵⁸

Ayrıca İbn Ebî Hâtim, Buhârî'nin İbn Bilâl'i ismi bilinmeyenler arasında saydığını söylemiş, ardından râvînin isminin Abdullâh olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁹ Bunun, Buhârî'ye ulaşan bilginin noksanlığından kaynaklanmış olduğu söylenebilir.

E. DÂREKUTNÎ'NİN TENKİTLERİ

Buhârî'yi eleştiren âlimlerden biri de Dârekutnî'dir (ö. 385/995). O, Buhârî'nin *et-Târîh*'te bazı şahısları tefrîk ederek farklı şahıslarmış gibi tanıttığını söyler. Meselâ Buhârî, aynı olması gereken İsmâîl b. Saîd el-Becelî ile İsmâîl b. Saîd b. 'Azre'yi ayrı şahıslar olarak tanıtmıştır.¹⁶⁰ Ancak bu iki râvî, matbu *et-Târîh* nüshasında İsmâîl b. Saîd b. 'Azre el-Becelî adıyla tek râvî olarak tanıtılmıştır.¹⁶¹ Dolayısıyla Dârekutnî'nin itirazı, nüsha farklılığından kaynaklanmıştır.

Yine Dârekutnî, Buhârî'nin İsmâîl bâbında aynı olması gereken İsmâîl b. Ebî Saîd, İsmâîl Ebû Saîd, İsmâîl b. Şerûs¹⁶² ve İsmâîl b. Ebî Şukayr'ı ayrı şahıslar olarak tanıttığını belirtir.¹⁶³ Ancak Ebû Alî Sâlih b. Muhammed (ö. 293/906), İsmâîl b. Ebî Saîd ile İsmâîl b. Şerûs'un ayrı şahıslar olduğu görüşündedir.¹⁶⁴

F. HATİB-İ BAĞDÂDÎ'NİN TENKİTLERİ

Hatîb-i Bağdâdî (ö. 463/1071), bazı âlimlerin¹⁶⁵ cem' ve tefrîk türü hatalarına değindiği *Mûdihü evhâmî'l-cem' ve't-tefrîk* adlı eserinde Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîh*'inde geçen çoğu tefrîk, bazıları da cem' niteliğinde olan 74 hataya işaret etmiştir.

Hatîb-i Bağdâdî, *et-Târîh*'e yönelik tenkitlerini yaparken bu eserin Ebû Ahmed Muhammed b. Süleymân b. Fâris ed-Dellâl'in (ö. 312/924) Buhârî'den yaptığı rivayet nüshasını kullanmıştır.¹⁶⁶ Dolayısıyla Hatîb'in iddia ettiği bazı hatalar, nüsha farklılığından kaynaklanmıştır.¹⁶⁷ Meselâ Hatîb'in nüshasına göre Buhârî, Muhammed b. Abdullâh et-Temîmî, Muhammed b. Abdullâh el-Kindî ve Muhammed b. Abdullâh el-'Ammî'yi peş peşe tanıtmış; aralarında el-Kindî'yi zikretmek suretiyle et-Temîmî ile el-'Ammî'yi ayrı şahıslar olarak değerlendirmiştir.¹⁶⁸ Ancak matbu olan İbn Sehl nüsha-

¹⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VII, 188.

¹⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, IX, 316. Krş. Buhârî, Târîh, VIII, 431 (r. 3604).

¹⁶⁰ Hatîb, Mûdih, I, 3-4.

¹⁶¹ Bkz. Buhârî, Târîh, I, 356 (r. 1127).

¹⁶² Bu isim, Ebû Ahmed Abdullâh b. 'Adiy el-Cürcânî (ö. 365/975), el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl, (Thk. Süheyl Zekkâr), I-VIII, Beyrut 1409/1988, I, 320'te Şerûs, Zehebî'nin Mizân'ında (I, 324) ise Şerves olarak hareketlenmiştir.

¹⁶³ Hatîb, Mûdih, I, 3-4. İbn Hacer de Dârekutnî gibi düşünmektedir. Bkz. Lisânu'l-Mîzân, I, 408. Krş. Buhârî, Târîh, I, 357-60 (r. 1130, 1131, 1138, 1139).

¹⁶⁴ Bkz. Buhârî, Târîh, I, 357, dipnot 1.

¹⁶⁵ Hatîb'in, hatalarına işaret ettiği bazı âlimler şunlardır: Buhârî, Yahyâ b. Ma'in, Ahmed b. Hanbel, Alî b. el-Medîni, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli, Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, Müslim b. el-Haccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Harbî, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Saîd b. 'Ukde el-Kûfî, Dârekutnî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Abdân eş-Şîrâzî ve başkaları.

¹⁶⁶ Bkz. Hatîb, Mûdih, I, 9.

¹⁶⁷ Nüsha farklılıklarından kaynaklanan itirazlar için bkz. Hatîb, Mûdih, I, 12-15 (3. vehim); I, 44-47 (13. vehim); I, 173-74 (55. vehim); I, 174-76 (56. vehim); I, 176-77 (57. vehim); I, 198-99 (66. vehim); I, 199-201 (67. vehim). Krş. Buhârî, Târîh, I, 93, 203 (r. 256, 630, 632); VII, 260, 272, 276, 347 (r. 1098, 1152, 1168, 1169, 1497); VIII, 304, 335, 337 (r. 3096, 3099, 3225, 3228).

¹⁶⁸ Hatîb, Mûdih, I, 25-26.

sında -ki Muallimî'ye göre gözden geçirilmiş son nüshadır.¹⁶⁹ üç râvî et-Temîmî, el-'Ammî, el-Kindî sırasıyla tanıtılmıştır.¹⁷⁰ Buhârî, metot olarak aynı olması muhtemel râvîleri peş peşe kaydettiği için¹⁷¹ et-Temîmî ile el-'Ammî'yi ardı ardına getirmek suretiyle bu iki râvînin aynı olma ihtimaline işaret etmiş olmaktadır.

Muallimî, Hatîb'in itirazlarının Buhârî'nin üslûbunu bilmemekten kaynaklandığını, ayrıca Hatîb'in, âlimleri vehmetmekle itham ederken bazı yalancı veya müttehem râvîlerin rivayetleriyle istihâd ettiğini, dolayısıyla her ithamının haklı olmadığını belirtir.¹⁷²

Hatîb, *Mûdih* adlı eserinde 7 yerde cem',¹⁷³ 67 yerde de tefrîk nevinden hatalara işaret etmiştir.

a) Cem' türü hataya misal: Buhârî, İshâk b. Sâlim Mevlâ Benî Nevfel b. 'Adiy'i tanıtırken Zühri - İshâk Mevlâ el-Muğîre b. Nevfel - el-Muğîre b. Nevfel tarikiyle bir hadis kaydetmiş; böylece ayrı olması gereken İshâk b. Sâlim ile İshâk Mevlâ el-Muğîre'yi cem'ederek aynı şahıs yapmıştır. Muhakkik Muallimî de Buhârî'nin burada hata ettiği görüşündedir.¹⁷⁴

b) Tefrîk türü hataya misal: Buhârî, aynı olması gereken Muhammed b. İbrâhîm el-Hâşimî ile Muhammed b. İbrâhîm b. Abdullâh el-Hâşimî'yi tefrîk ederek ayrı şahıslar olarak tanıtmıştır.¹⁷⁵ Ancak Ebû Hâtim (ö. 277/890) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) de bu iki râvîyi ayrı şahıslar olarak değerlendirmişlerdir.¹⁷⁶

Hatîb'in bazı tenkitleri, Buhârî'nin üslûbunun dikkate alınmamasından kaynaklanmıştır. Meselâ Buhârî, baba ismi *elif* harfi ile başlayanlar bâbında İbn Ebî Ya'kûb olarak da bilinen Muhammed b. İshâk el-Kirmânî'yi tanıtmış, aynı şahsı baba ismi *ya* harfi ile başlayanlar bâbında da Muhammed b. Ebî Ya'kûb Ebû Abdullâh el-Kirmânî olarak tanıtmıştır.¹⁷⁷ Bu zat iki şekilde meşhur olduğu için Buhârî, okuyucuya kolaylık olsun diye her iki bâbda da meşhur oldukları şekilde tanıtmıştır. Hatîb ise bu şekildeki tanıtımı aynı râvînin iki ayrı şahıs kabul edildiği şeklinde değerlendirmiştir.¹⁷⁸

Bazen de Buhârî, aynı olma ihtimali bulunan iki râvîyi peş peşe tanıtır; ardından ikinci râvînin birinci râvî ile aynı olma ihtimalinden bahseder. Hatîb, bu durumda da Buhârî'yi hata yapmakla itham eder.¹⁷⁹ Oysa Buhârî'nin, kesin kanaat hasıl olmayınca ihtimali ifade kullanarak râvîleri ayırması, onun ilmî hassasiyetini gösterir.

¹⁶⁹ Muallimî, Ebû Zür'a'nın kullandığı nüshanın ilk, Hatîb'in ikinci, matbu olan İbn Sehl nüshasının da gözden geçirilmiş üçüncü nüsha olduğunu ifade eder. Bkz. Muallimî, *Mûdih'e yazdığı mukaddime*, s. 11-12.

¹⁷⁰ Bkz. Buhârî, *Târîh*, I, 136-37 (r. 414, 415, 416).

¹⁷¹ Muallimî, *Mûdih'e yazdığı mukaddime*, s. 13-14.

¹⁷² Bkz. Muallimî, *Mûdih'e yazdığı mukaddime*, s. 8.

¹⁷³ Bkz. Hatîb, *Mûdih*, I, 54-55, 85-88, 96-98, 151-152, 204-205, 210-211 (17, 23, 24, 27, 49, 69, 73. vehimler).

¹⁷⁴ Bkz. Hatîb, *Mûdih*, I, 54-55. Krş. Buhârî, *Târîh*, I, 388 (r. 1241). Muhakkikin görüşü için bkz. Hatîb, *Mûdih*, I, 54-55, dipnot 2.

¹⁷⁵ Hatîb, *Mûdih*, I, 9. Krş. Buhârî, *Târîh*, I, 25-26 (r. 24, 30).

¹⁷⁶ Bkz. el-Cerh, VII, 185. Muhakkike göre diğer âlimlerin de Buhârî gibi iki râvîyi ayrı şahıslar olarak değerlendirdiklerine dair örnekler için bkz. Hatîb, *Mûdih*, I, 28, dipnot 2; I, 52, dipnot 1; I, 59, dipnot 1; I, 112, dipnot 1; I, 113, dipnot 1; I, 119, dipnot 2; I, 136, dipnot 1; I, 182, dipnot 1; I, 185, dipnot 2; I, 192, dipnot 1; I, 203, dipnot 1; I, 205-206, dipnot 1; I, 207, dipnot 1; I, 207, dipnot 1; I, 212, dipnot 1.

¹⁷⁷ Buhârî, *Târîh*, I, 41, 267 (r. 66, 858).

¹⁷⁸ Hatîb, *Mûdih*, I, 11. Başka örnek için bkz. *Mûdih*, I, 134-35.

¹⁷⁹ Bkz. Hatîb, *Mûdih*, I, 126. Krş. Buhârî, *Târîh*, IV, 296 (r. 2885, 2886).

Hatîb zaman zaman cem' ve tefrîk dışındaki hatalara da değinmiştir. Meselâ Muhammed Ebû Osmân olması gereken ismin Muhammed b. Osmân,¹⁸⁰ Üseyd olması gereken ismin Esîd,¹⁸¹ Şebbâk olması gereken ismin Şibâk,¹⁸² Şumeyt olması gereken ismin Sumeyt,¹⁸³ el-Muttalib olması gereken ismin es-Salt,¹⁸⁴ Nadr olması gereken ismin Nasr,¹⁸⁵ Şureyh olması gereken ismin Süreyc¹⁸⁶ şeklinde kaydedilmesi gibi.

Ayrıca Hatîb, Buhârî'nin, râvînin baba ismini¹⁸⁷ veya hadis aldığı hocasının ismini yanlış kaydetmesi,¹⁸⁸ râvînin hadis almadığı kimseden hadis aldığını söylemesi¹⁸⁹ gibi hatalarına da değinmiştir.

Bazen de Buhârî, aynı isimli iki râvîyi tanıttıktan sonra ikisinin aynı şahıs olup olmadığını bilmediğini söylemiş, Hatîb ise ikisinin aynı olduğunu belirterek bunu hata olarak değerlendirmiştir.¹⁹⁰

Buhârî bazen râvîyi, ismiyle ilgili ihtilâfları dikkate alarak iki ayrı yerde tanıtmış ve her iki yerde de ismi hakkındaki ihtilâflara işaret etmiştir. Ancak Hatîb, Buhârî'nin bu şekilde râvîyi iki ayrı yerde tanıtmasını hata diye nitelendirmiştir. Meselâ Bâbî Mevlâ Abbâs b. Abdülmuttalib'i, ayrıca *nûn* babında Nâbî Mevlâ Abbâs b. Abdülmuttalib olarak da tanıtmıştır.¹⁹¹ Buhârî, hem râvî ile ilgili ihtilâfa işaret etmiş hem de okuyucunun her iki bâbda arayabileceğini dikkate alarak râvîyi ayrıca *nûn* babında tanıtmış olmasından dolayı bunu hata olarak değerlendirmemek gerekir.

Buhârî'nin *et-Târîh*'teki tertibinin bir başka özelliği de aynı olma ihtimali bulunan râvîlerin peş peşe tanıtılmasıdır. Buhârî, aynı isimle gelen bazı râvîleri ardı ardına tanıtmak suretiyle bu kimselerin aynı olma ihtimaline işaret etmiş olmaktadır. Ancak Hatîb, bu ihtimali dikkate almadan ayrı başlıkta tanıtılan râvîlerin aynı râvîler olarak değerlendirildiğini söyleyerek Buhârî'yi hata yapmakla itham eder.¹⁹²

Bazen de Hatîb, vehim olarak değerlendirdiği bir bilginin *et-Târîh*'in başka bir yerinde doğru şekliyle geçtiğini ifade eder. Meselâ Buhârî'nin, iki ayrı şahıs olması gereken Harb b. Meymûn adındaki râvîleri tek şahıs olarak değerlendirdiğini belirtmiş, ardından Buhârî'nin, 'İmrân el-'Ammî'yi tanıtırken Harb b. Meymûn adında iki ayrı râvî olduğunu ifade ederek daha önce tek şahıs olarak değerlendirdiği râvînin iki ayrı şahıs olduğunu bildirmiştir. Hatîb bu bilgiyi sadece İbn Fâris rivayetinde bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁹³

Buna göre Hatîb'in vehim olarak değerlendirdiği bazı hususlar, *et-Târîh*'in başka yerlerinde doğru şekliyle kaydedilmiş olabilmektedir. Dolayısıyla bir yerde hatalı olarak

¹⁸⁰ Hatîb, Mûdih, I, 39. Krş. Buhârî, Târîh, I, 181 (r. 554, 559).

¹⁸¹ Hatîb, Mûdih, I, 58. Krş. Buhârî, Târîh, II, 11, 47 (r. 1528, 1642).

¹⁸² Hatîb, Mûdih, I, 122. Krş. Buhârî, Târîh, IV, 269-70 (r. 2768, 2771).

¹⁸³ Hatîb, Mûdih, I, 120. Krş. Buhârî, Târîh, IV, 204, 262 (r. 2502, 2745).

¹⁸⁴ Hatîb, Mûdih, I, 128. Krş. Buhârî, Târîh, IV, 299 (r. 2902); VIII, 7 (r. 1942).

¹⁸⁵ Hatîb, Mûdih, I, 178. Krş. Buhârî, Târîh, VIII, 91, 105 (r. 2300, 2354).

¹⁸⁶ Hatîb, Mûdih, I, 206. Krş. Buhârî, Târîh, IV, 205, 229 (r. 2507, 2612).

¹⁸⁷ Hatîb, Mûdih, I, 137. Krş. Buhârî, Târîh, V, 275 (r. 890).

¹⁸⁸ Hatîb, Mûdih, I, 128. Krş. Buhârî, Târîh, VIII, 7 (r. 1942).

¹⁸⁹ Hatîb, Mûdih, I, 179. Krş. Buhârî, Târîh, VIII, 158 (r. 2554).

¹⁹⁰ Hatîb, Mûdih, I, 42-43. Krş. Buhârî, Târîh, I, 189, 191 (r. 578, 580).

¹⁹¹ Hatîb, Mûdih, I, 74-76. Krş. Buhârî, Târîh, II, 143 (r. 1984); VIII, 130 (r. 2453).

¹⁹² Örnek için bkz. Hatîb, Mûdih, I, 81-82.

¹⁹³ Hatîb, Mûdih, I, 96-101. Harb b. Meymûn adlı râvînin iki ayrı şahıs olarak değerlendirilmesiyle ilgili itiraz, Zehebî (ö. 748/1347) tarafından da yapılmıştır. Bkz. Zehebî, Mizân, I, 471.

geçen bilginin *et-Târîh*'in bir başka yerinde doğru olarak geçmesi, dikkatten uzak tutulmamalıdır.

Zaman zaman Hatîb, *et-Târîh*'in nüshaları arasında meydana gelen farklılıklara da değinir. Meselâ 28. vehimde Hût b. Abdullâh b. Nâfi' adlı râvîyi İbn Fâris'in Buhârî'den bu şekilde rivayet ettiğini, Abdurrahmân b. el-Fadl el-Fesevî'nin (ö. ?) ise Buhârî'den, Hût b. Abdullâh b. Râfi' şeklinde kaydettiğini belirtmiş, İbn Fâris'in İbn Nâfi' şeklindeki zabtının yanlış olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁴

Hatîb, bazı hataların nüsha farklılığından meydana geldiğini söyler. Meselâ Buhârî'nin, Sâlih b. Sâlih adında aynı olması gereken iki râvîyi tefrîk ederek tanıttığını belirtmiş, ancak bunun Buhârî'den kaynaklanmadığını özetle şöyle açıklamıştır: "Buradaki hata, Buhârî'yi bağlamaz. Çünkü Sâlih b. Sâlih, *et-Târîh*'te aynı fasılda doğru şekilde, yani tek râvî olarak tanıtılmaktadır.¹⁹⁵ Buradaki vehim, *et-Târîh*'i İbn Fâris'ten (ö. 312/924) rivayet eden Alî b. İbrâhîm el-Müstemlî en-Neccâd'dan (ö. ?) kaynaklanmıştır. en-Neccâd, Buhârî'nin Sâlih b. Sâlih'in nesebi ile ilgili verdiği farklı bilgileri, farklı râvîler şeklinde algılamış ve nüshasında Sâlih b. Sâlih'i iki ayrı râvî olarak kaydetmiştir. Ancak Abdurrahmân b. el-Fadl el-Fesevî (ö. ?) ve İbn Sehl (ö. ?) nüshalarında Sâlih b. Sâlih tek râvî olarak tanıtılmıştır."¹⁹⁶

Hatîb, bazı hataların kâtipten kaynaklandığını belirtir. Meselâ Buhârî, Karsa' ed-Dabbî adındaki râvînin akabinde 20 isim tanıttıktan sonra Karsa' adında diğer bir râvîyi tanıtmıştır.¹⁹⁷ Hatîb bu konuda şöyle der: "Kanaatimce ikinci Karsa', kitabın haşiyesinde idi. Daha sonra kâtip onu ilgisi olmayan yere koydu, böylece onu ayrı bir terceme yapmış oldu."¹⁹⁸

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hatîb-i Bağdâdî bazı iddialarında haklı olmakla birlikte, ileri sürülen hataların bir kısmı nüsha farklılığından, bazıları Buhârî'nin metodundan, bazıları da kâtipten kaynaklanmış, bir kısım hatalar ise *et-Târîh*'in başka yerinde doğru şekilde kaydedilmiştir.

G. ZEHEBÎ'NİN TENKİDİ

et-Târîh'e yönelik eleştiride bulunan bir diğer âlim de Zehebî'dir (ö. 748/1347). O, Buhârî'nin ayrı olması gereken el-Hakem b. 'Uteybe el-Kindî ile el-Hakem b. 'Uteybe b. en-Nehhâs el-'İclî'yi cem' ederek aynı şahısmış gibi tanıttığını belirtir.¹⁹⁹

Buhârî, *et-Târîh*'te el-Hakem b. 'Uteybe el-Kindî'yi tanıtırken sadece nesep âlimlerinden birinin el-Hakem b. 'Uteybe b. en-Nehhâs dediğini nakletmiş,²⁰⁰ bu ifadeden hareketle Hatîb (ö. 463/1071) ve Zehebî, Buhârî'nin iki ayrı şahsı cem'ettiğini söylemiştir. *et-Târîhu'l-kebir*'in muhakkiki Muallimî, bunu söyleyen nesep âliminin İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819) olduğunu, İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082) ve başka âlimlerin de onu des-

¹⁹⁴ Hatîb, Mûdih, I, 101-102.

¹⁹⁵ Bkz. Buhârî, Târîh, IV, 284 (r. 2826).

¹⁹⁶ Hatîb, Mûdih, I, 124-125. Diğer örnekler için bkz. I, 174-175.

¹⁹⁷ Bkz. Buhârî, Târîh, VII, 199, 205 (r. 875, 896).

¹⁹⁸ Hatîb, Mûdih, I, 166.

¹⁹⁹ Zehebî, Mizân, I, 577. Aynı itiraz, Hatîb-i Bağdâdî tarafından da yapılmıştır. Bkz. Hatîb, Mûdih, I, 87-88 (24. Vehim).

²⁰⁰ Buhârî, Târîh, II, 332-33 (r. 2654).

teklediğini, dolayısıyla Buhârî'nin bu bilgiyi kaydetmesinde bir hata olmadığını belirtir.²⁰¹

* * *

Yukarıda kaydettiğimiz bilgilerden anlaşıldığına göre *et-Târîh'u'l-kebir*'deki hataların büyük bölümü nüsha farklılıklarından, bazıları ya Buhârî'nin talebelerinden, ya da bilgi aldığı kimselerden, bir kısmı da kâtiplerden kaynaklanmıştır.

Hata diye ileri sürülen bazı hususlar da Buhârî'nin üslûbundan kaynaklanmış, bu üslûp iyi kavranmadığı için *et-Târîh*'e yönelik tenkitler ortaya çıkmıştır.

SONUÇ

et-Târîh'u'l-kebir, hicri III. asırda ricâl konusunda telif edilmiş en hacimli eserlerden biridir. Ancak 13.000 kûsûr râvî hakkında bilgi veren bir eserde bazı hataların olması kaçınılmazdır. Nitekim yukarıda kaydettiğimiz tenkitler, bunun göstergesidir. Bununla birlikte ileri sürülen hataların önemli bir kısmı, nüsha farklılığına dayanmaktadır. Buhârî'nin, *et-Târîh*'i genç yaşlarda iken telif etmeye başlayıp ömrünün sonlarına doğru ikmal etmiş olması, eserin ilk nüshası ile gözden geçirilmiş son nüshası arasında bazı farklılıkların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim matbu olan ve Muallimî tarafından son nüsha olarak kabul edilen İbn Sehl nüshası ile Ebû Zür'a'nın kullandığı el-Fadl b. el-Abbâs ve Hatîb-i Bağdâdî'nin kullandığı İbn Fâris nüshası arasında büyük farklılıklar mevcuttur. Bu iki nüshada hatalı olduğu ileri sürülen pek çok bilgi, matbu olan İbn Sehl nüshasında doğru şekliyle geçmektedir. Ayrıca bu iki nüshada geçip de İbn Sehl nüshasında yer almayan râvîler de mevcuttur. Bu, Buhârî'nin *et-Târîh*'i zaman içerisinde ikmal ettiğini; bazı eklemeler ve çıkarmalarda bulunarak kitabını tamamladığını gösterir. *Beyânu hatâi'l-Buhârî fi Târîhihi* adlı eserde, *et-Târîh*'te mevcut olduğu ileri sürülen 771 hatadan üç yüze yakınının matbu nüshada doğru şekliyle geçmesi, bunun en açık delilidir.

et-Târîh'e yönelik en çok eleştiride bulunan Ebû Zür'a er-Râzî'nin çoğu tenkitleri haklı olmakla birlikte, ileri sürdüğü bazı iddialar, arkadaşı Ebû Hâtim'in itirazına uğramış; onun ifadesiyle hataların bir kısmı kâtipten kaynaklanmış, bazılarında da Ebû Hâtim, Buhârî'nin verdiği bilginin doğru olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Ebû Zür'a ile Buhârî'nin ihtilâflı olduğu kimi konularda ise diğer bazı âlimler Buhârî'yi desteklemişlerdir.

et-Târîh'e yönelik itirazların bir kısmı da Buhârî'nin üslûbundan kaynaklanmıştır. Buhârî, bazı râvîleri şöhret buldukları isimlere göre birden fazla yerde tanıtmış, bazı âlimler bunu aynı şahsı tefrîk şeklinde değerlendirmişlerdir.

Bazı hatalar ise, Ebû Alî Sâlih b. Muhammed'in dediği gibi zabt ehli olmayan Buhârî kimselerden kaynaklanmış; Buhârî, bu râvîlerin kitaplarındaki yanlış bilgileri karşılaştırma yapmadan kitabına aldığı için hatalar ortaya çıkmıştır.

Buna göre âlimlerin itirazına uğramayan *et-Târîh*'teki diğer râvîlerle ilgili bilgilerin büyük çoğunluğunu doğru kabul edebiliriz.

Matbu nüshada doğru olarak geçen yaklaşık 300 râvîyi hariç tuttuğumuzda *et-Târîh*'te hatalı olarak kaydedildiği ileri sürülen 500 civarındaki râvînin tek tek diğer ricâl kaynaklarıyla mukayese edilerek durumlarının tespit edilmesi, Buhârî'ye yönelik itirazların ne derece haklı olup olmadığını daha açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

²⁰¹ Bkz. Hatîb, Mûdih, I, 88, dipnot 2.